

Қазақ тілінің орфографиялық ережелері

1. Соңғы дыбыстары **-ог, -уг** болып келген сөздерге және **рг, -рк, -нк, -нг, -кс, -кт, -ск, -лк, -нкт, -кль, -брь, -бль** сияқты дыбыстар тізбегіне аяқталған сөздерге қазақ тілі қосымшалары әрдайым жіңішке жалғанады.

Мысалы: *банк - банкте, хирург - хирургке, филолог - филологке, пункт-тен, геолог-ке, металлург - металлургке, невропатологке, ансамбльге, ноктюрнге - ноктюрні, кокске, дирижабльге, драматургі, айсбергке, артикль - артикльге - артиклі, бинокль - бинокльге - биноклі, брифинг - брифингіге - брифингісі.*

2. **Нд, мб, МП, НГ, СК, КТ, ФТ, НК, РВ, ПТ** дыбыстар тіркесіне бітетін сөздерге қосымшалар **Ы, І** дәнекері арқылы қосылады.

Мысалы: *лифт-лифтіге, ромб - ромб-ы-ның, Новосибирск - Новосибирскіге, акт - актіде- актісі- актісінде, такт - тактіге- тактісі, факт - фактісі - фактіге, тренинг - тренингіге - тренингісі, лизинг - лизингіге - лизингісі, акцепт - акцептіге - акцептісі, диск - дискісі, рецепт - рецептісі, рейтингісі, мониторинг - мониторингіге - мониторингісі*

3. **СС, ЛЛ, КК, ТТ, ПП, ММ** сияқты қосар дыбыстар тіркесіне біткен жалпы «нарицательные» есімдерге қосымшалар жалғанғанда, түбірдегі қос әріптің біреуі түсіріліп жазылады, ал жалқы «собственные» есімдерде түбір күйінде де, оларға қосымшалар жалғанғанда да өзгеріссіз жазылады, оларға тек дәл сол дыбыстардан басталатын қосымшалар жалғанғанда, түбірдегі қосар әріптің соңғы сыңары түсіріліп жазылады.

Мысалы: *прогресс - прогрес-тік, процесс - процес-тік, металл - метал-дың - метал-ы, грамм - грам-нан - грам-ы, киловатт - киловат-тар, Кузбассқа, Донбасс - Донбасс-қа, Гримм - Гримм-нің, бірақ Грим-мен (Гримм-мен емес), стрептококк - стрептокок+ке - стрептокок+і, абсцесс - абсцеске- абсцесі, кросс - кросқа - кросы*

4. **СТ, СТЬ, ЗД** дыбыстар тіркесіне біткен сөздер түбір күйінде ешбір өзгеріссіз жазылады да, оларға қосымшалар жалғанғанда түбірдегі соңғы дауыссыздар түсіріліп жазылады.

Мысалы: *трест - трес-те - трес-тің - банк трес-і-не, ведомость - ведомос-қа - ведомос-ы, съезд - съез-і-нің - съез-ге, экономист - экономисі - экономистер, материалист - материалиске - материалисі, окулист - окулиске, аргонавт - аргонавтар - аргонавқа - аргонавы, астронавт - астронавы, балласт - балласы - балласқа, баптист - баптиске - баптисі, гимнаст - гимнасқа - гимнасы, тост - тосқа - тосы - тостар, турист - турисі - туриске - туристер - туристік, уезд - уезі-уезге - уездер.*

Бірақ: *Тест – тести-лер - тестілеу*

5. **(ь)** мен **(ъ)** таңбалары орыс тілінен енген сөздерде жіңішкелік және айыру белгісі ретінде ғана жазылады.

Егер сөз жіңішкелік белгісіне **(ь)** аяқталса, ал оған жалғанатын аффикс дауысты дыбыстан басталатын болса, жіңішкелік белгісі **(ъ)** алып тасталынады, жазылмайды. Ал жалғанатын дауысты жіңішке болады. Мысалы: *медаль – медалі, гастроль – гастролі, вексель – векселі.*

Егер сөздің соңында жіңішкелік белгісі **(ъ)** тұрса, жалғанатын келесі аффикс дауыссыз дыбыстан басталатын болса, жіңішкелік белгісі **(ь)** түсірілмейді. Ал жалғанатын аффикстің жіңішке-жуаны сөздің соңғы дауысты дыбысына байланысты болады.

Мысалы: *медаль – медальга, медальдан; гастроль – гастрольдық – гастрольга, вексель – вексельге, картель - картельге*

6. Жіңішкелік белгісі **(ъ)** бар бірбуынды сөздерге жалғанатын аффикстер жіңішке болады: *руль – рулі - рульге. «Рөл, нөл, өс» сөздері қазақша жазылады.*

7. Орыс тіліндегі сын есімдерді қазақ тіліне аударғанда жіңішкелік белгісі **(ъ)** сөздің орысша нұсқасында түбірінде келмесе, қазақша нұсқасында жазылмайды, ал жалғанатын аффикстің жіңішке-жуаны сөздің соңғы буынының дауысты дыбысына байланысты болады.

Мысалы:

Коммунальное хозяйство – коммуналдық шаруашылық

гастрольная командировка - гастрольдық іссапар

Номинальная стоимость – номиналды құн

моральное назидание - моральды өсиет

вексельная сделка – вексельдік мәміле

модульное обучение - модульді оқыту

бірақ *алкогольсіз* – ерекше жағдайға жатады

8. **-лық/-дық/-тық** жұрнақтары бар сын есімдердің мағынасы «басқа затқа қатысы бар болып келеді».

-лы/-ды/-ты жұрнағы бар сын есімдердің мағынасы «сапалық белгіні анықтайды»

-лық/-дық /-тық жұрнағы	-лы/-ды/-ты жұрнағы
Минеральный источник - минералдық көз	Минеральные ресурсы - минералды ресурстар(су)
нотариальная контора (-ое дело) - нотариалдық кеңсе, іс	нотариальный документ – нотариалды құжат
сезонная работа - маусымдық жұмыс	летнее пастбище - маусымды жайылым

рентгенная кабина - рентгендік кабина	рентгенная съёмка - рентгенді түсіріс
работа на определенное время - мерзімдік жұмыс	периодическая печать - мерзімді баспасөз
материальный – материалдық ынталандыру	модальные глаголы - модальды етістіктер

9. Кіріме сөздердің соңғы буынында **ё, ю, э** әріптері келсе, жалғанатын аффикстер жіңішке болады. Мысалы: *дуэт – дуэттің – дуэтке; дирижёр – дирижёрге – дирижёрлігі, полюс-ті, полюс-ке; шлюз-ді, шлюз-ге; дюйм-ге, дюйм-і; велюр-ге, велюр-ді; парашют-ке, парашют-тер, парашют-і.*

10. Соңғы буынында (не бір буынды сөздің өзінде) [и] дыбысы бар орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары жіңішке жалғанады: *магнит+тік, синтаксис+тік, Маяковский+ге* және т.б.

11. *А* әрпі *ж, ш* мен *й* әріптерінің ортасында келгенде, [ә] болып оқылады, бірақ *а* әрпі жазылады. Мысалы: *шай, шайнау, жай, жайлап, мән-жайы* т.б.

12. *А* әрпі араб-парсы тілдерінен енген сөздердің соңғы буынында келгенде, [ә] болып естіледі, бірақ *а* болып жазылады. Мысалы: *Жәмила, рәсуа, Ләззат* т.б.

13. Реттік сан есім араб цифрымен берілсе, *-ыншы, -інші, -ншы, -нші* жұрнағының орнына дефис қойылады. Мысалы: *8-сынып, 25-пәтер.*

14. Реттік сан есім рим цифрымен берілсе, дефис қойылмайды. Мысалы: *I том, XXI ғасыр.*

15. *Ай атауларымен және жыл, ғасыр, қаулы, бұйрық, Заң, Жарлық* сияқты сөздермен тіркесіп келген реттік сан есімдер араб цифрымен берілсе, дефис қойылмайды. Мысалы: *1998 жыл, 18 желтоқсан, 21 ғасыр, № 222 қаулы* және т.б.

16. Цифрмен таңбаланатын дара және күрделі сан есімдерге жалғанатын жалғаулар дефис арқылы жазылады. Мысалы: *15-тен, 20-дан, 25-ке* т.б.

17. Цифрмен жазылған есептік, бөлшек сан есімдерге дефис арқылы жалғанатын қосымшалардың жуан-жіңішкелігі цифрмен белгіленген санның айтылуына қарай жазылады.

Мысалы: *Диссертация авторефераты ҚР БжҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетіне 2009 жылғы қыркүйектің 30-ында жіберілді.*

18. Пайызды (%), градусты (°) доллар (\$), еуро (€) валюта белгілерін және тағы басқаларды белгілейтін таңбалары бар сөздерге қосымша *пайыз, доллар, еуро* және тағы сол сияқты сөздердің әуені бойынша жалғанады: *топтың 70%-ы жақсы оқиды (жетпіс пайызы), жұмыстың 90%-ы (тоқсан пайызы). Суықтық 20°-қа дейін барды (жиырма градусқа)* және т.б.

19. **см, мм, км, га** сияқты қысқарған белгілерге жалғанатын қосымшалар да дефис арқылы жазылып, осы белгілер таңбалайтын сөздердің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады: *Ұзындығы 10 см-ге (он сантиметрге) жуық сызық сызыңдар. 20 км-ден (жиырма километрден) астам жер жүрдік. 500 га-ға жуық жер жыртылды (500 гектарға).*

20. *Тағысын тағы, тағы сондайлар, тағы сондай сияқты, тағы басқа* деген сөздер қысқартылып қолданылғанда, олардан кейін нүкте қойылады: **т.т., т.с., т.с.с., т.б.**

Бұлардан басқа қысқартылып нүкте қойылатын сөздер:

ж. – жыл; **ғ.** – ғасыр; **сек.** – секунд; **мин.** – минут; **сағ.** – сағат.

21. Мынадай қысқартуларға нүкте қойылмайды:

а) бас әріптерден және буындардан қысқарған сөздердің әріптерінің немесе буындарының арасына нүкте қойылмайды: *ҚазҰУ, партком.*

ә) ұзындық, көлем өлшемдерінің және басқаларының қысқартылып қолданылатын шартты белгілерінен кейін нүкте қойылмайды: *км, м, см, га, л, в, (вольт), а (ампер), С (Цельсий).*

22. *Мыңдаған, миллиондаған, миллиардаған* сияқты ірі дөңгелек сандарды қысқартылған белгімен сандардың тіркесуі түрінде әріптік-сандық нысанда жазу ұсынылады: Мысалы: *8 мың кәсіпорын, 20 млн. тұтынушы, 2 млрд. адам.*

23. Құрамында сан есімдері бар күрделі зат есімдер мен анықтауыштар былайша жазылады: *150 жылдық, 80 жылдық, 1000 километрлік, екі күндік, үш күндік, төрт мәнді, бес пайыздық, сегіз еселік* және т.б.

24. Үкімет қаулылары жобаларының мәтіндерінде ақшалай соманы белгілеу сандық нысанда жазылады және сөзбен толық жазып толықтырылады.

Мысалы: *Үкіметтің резервінен 4358265 (төрт миллион үш жүз елу сегіз мың екі жүз алтыс бес) теңге бөлінсін.*

25. Теңгемен және тиынмен берілген ақша үлгісін қысқартпай толық жазу керек. Мысалы: *400 теңге 50 тиын.*

26. Құжаттардың мәтіндерінде өлшем бірлігінің атауларын толық жазу ұсынылады. Мысалы: *5 мың метр, 16 центнер, 20 млн. тонна*, ал қосымшаларда қысқаша: *5 мың м, 16 ц, 20 млн. т*.

27. Ресми-іскери мәтінде *жыл* және *жылдар* деген сөздер толық жазылады, қысқартылмауға тиіс.

Мысалы: *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Польша Республикасына сапары 2002 жылғы 23 – 26 мамырда өтті. Табиғи монополиялар субъектілерінің тарифтік саясатын жетілдірудің 2002 – 2004 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы. Инновациялық өндірісті ғылыми-техникалық қамтамасыз етудің 2003 – 2005 жылдарға арналған бағдарламасы.*

Алайда Үкімет қаулыларына және Премьер-Министр өкімдеріне қосымшаларда, сондай-ақ нормативтік кесімге библиографиялық сілтемелерде *жыл* және *жылдар* деген сөздер қысқартылып жазылуы мүмкін.

Мысалы: *(Қазақстан Республикасының ПҮКЖ-ы, 2002 ж., № 42, 222-құжат).*

28. *Жыл* сөзі (толық та, қысқартылған түрінде де) дөңгелек жақшадағы дата кезінде және датаны сандық нысанда белгілеу кезінде **жазылмайды**.

Мысалы: *Экономиканың біршама тұрақтану кезеңі (1997 – 1999) табиғи монополияларды бағалық жағынан реттеудің негізін қайта қарауға, оны қазіргі заманғы деңгейге шығаруға мүмкіндік берді. 19.09.2002 күніне белгіленген кездесу келесі айға ауыстырылды.*

29. Аса маңызды тарихи дәуірлердің, уақиғалардың, мерекелердің атаулары бас әріппен жазылады. Егер олардың атаулары күрделі болса, бірінші сөзі және кейбір атаулардың алдында келетін ұлы сөзі, *бірінші мамыр, сегізінші наурыз* дегендердің алғашқы сөзі санмен келсе, *мамыр, наурыз* деген сөздер бас әріппен жазылады.

Мысалы: *Ұлы Отан соғысы, Бірінші мамыр, 1 Мамыр, Тәуелсіздік күні, Жаңа жыл.*

30. Кейбір спорттық іс-шаралардың атаулары кіші әріппен жазылады.

Мысалы: *шейтинг бойынша Азия ашық чемпионаты, 2002 жылы Астана қаласында өткен бокстан Әлем кубогы жарыстары, спортшыларды 2004 жылғы Афинадағы (Греция) XXVIII Олимпиада ойындарына даярлау.*

31. Соңғы буынында *ә* әрпі жазылған сөздерге қосымшалар жуан жалғанады деген ережеге сай мына сөздер былай жүйеленеді:

- *куәға, куәдан, куәлар, куәландыру, куәсы, куәсына, куәлі, куәлік, куәсіз;*
- *кінәға, кінәдан, кінәлар, кінәлау, кінәлану, кінәсы, кінәсына, кінәсынан, кінәлы, кінәсыз;*
- *күнәға, күнәсыз.*

32. [x]дыбысына аяқталатын орыс тілінен енген сөздерге дауыстыдан басталатын қосымшаның жуан түрі жалғанады: *цех+ы – цехы* және т.б.

33. «Қатар» мағынасындағы «сап» сөзі мен «тарап» сөзіне тәуелдік жалғауын жалғағанда, соңғы қатаң дыбысын сақтайды: *өз тарапымыздан, олардың тарапынан, сапымызға тұрды* және т.б.

34. «Қазақ» сөзіне сын есім жасайтын *-ы* жұрнағы жалғанғанда, сөз соңындағы дыбыс ұяндамайды: *қазақы ер*. Ал бұл сөзге тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, сөз соңындағы қатаң дыбыс қазақ тілінің жалпы заңына бағынып, ұяндайды. Мысалы: *Сыр бойының қазағы* және т.б.

35. Қызметтік хат мәтінінде қолданылатын бас әріптерінен немесе алғашқы буынынан шартты түрде қысқартылып алынған адам аттары, газет, журнал атаулары және басқа да қысқарған сөздердің сол қысқартылған әрпінен не буынынан кейін нүкте қойылады. Мысалы: *Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті* және т.б.

36. *Атындағы* деген сөзбен келген атақ тырнақшаға алынбайды:

1. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және т.б.

2. мекеме, ұйым және тағы басқалардың ресми атаулары (толық немесе қысқартылған) тырнақшаға алынбайды.

38. Қызметтік хат мәтінінде бірыңғай мүшелерден бұрын келген *мысалы, атап айтқанда, нақтырақ айтқанда* деген қыстырма сөздерден кейін қос нүкте қойылады.

39. Бейнелі тіркес ретінде бөлек жазылып келген дерексіз атаулар, әсіресе адам мінезін сипаттайтын тұрақты тіркестер бірге жазылды. Бұл қатардың *-лан, -лық, -лы* жұрнақтарымен түрлене алатын сипаты бірге таңбалаудың шартына айналды. Мысалы: *басбұзар, баскесер, бассауға, жансауға, атсалысу* т.б.

40. Сондай-ақ *әртүрлі, әртарап, әртекті* сияқты сөздер үстеу ретінде бірге таңбаланды.

41. *-ғыш, -лы, -ыс, -ар, -ды* жұрнағымен келетін біріккен сөздердің қатары молайды: *беткеұстар, ағылшынтілді, қазақтілді, екітілді* т.б. мұндағы жұрнақтар қазақ тіліндегі біріккен сөз жасаудың бір тәсіліне айналған еді.

42. *-лық* жұрнағымен келетін есімді тіркестер де, етістікті тіркестер де біріктірілді.

Мысалы: *-лық/-шылық: алдыналушылық, арттақалушылық, асырасілтеушілік, ауызбірлік, ауылышаруашылық, бүкілхалықтық,*

бүкілқазақстандық, жалпымемлекеттік, жалпыұлттық, жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық, жалпыэкономикалық, жателдік, жатжұрттық, жатжерлік, жатпейілдік.

43. Дыбыстық құрамы игерілген кірме сөздердің фонетикалық принциппен жазылуы болды. Мысалы: *поштамт, пойыз, стансы, өс, резеңке, рөл, нөл және т.б.*

44. Ал кейбір екі нұсқасы да қолданылатын қатардың кірме варианты да, қазақ тіл баламасы да сөздіктен орын алды. Мысалы: *террор – лаңкес, терроризм – лаңкестік, колхоз – ұжымышар, контрабанда – әткесшілік және т.б*

45. Негізгі нормативтік құқықтық кесімдер атауларының құрамына кіретін бірінші сөз бен жалқы есімдер бас әріппен жазылады.

Мысалы: *Қазақстан Республикасының **Жер және Су кодекстері***

* *«Мемлекеттік функциялар мен бюджетаралық қатынастарды орталықсыздандыру мәселелері жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің **Жарлығы** (егер құжаттың атауы болмаса, **жарлық** деген сөз кіші әріппен жазылады.*

Мысалы: *Президент **жарлығын** дайындауға әртүрлі салалардың мамандары, ғылыми мекемелер мен ғылыми қызметкерлер тартылуы мүмкін.*

*«Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы» Қазақстан Республикасының **Заңы***

*«Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Қазақстан Республикасының **Конституциялық Заңы** (бірақ тіркестердегі **заң күші бар** деген сөздер кіші әріппен жазылады.*

Мысалы: *«Жылжымайтын мүлікке құқықтарды және онымен жасалатын мәмілелерді мемлекеттік тіркеу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 25 желтоқсандағы № 2727**заң күші бар Жарлығы**)*

45. Мынадай сөздер кіші әріппен жазылады: **өкім, қаулы, заңнама, хаттама, бұйрық, шешім.** Мысалы:

Қазақстан Республикасы Президентінің **өкімі**

Қазақстан Республикасы Үкіметінің **қаулысы**

Қазақстан Республикасының қолданыстағы **заңнамасы**

Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің Кеңесі Басшысының **бұйрығы**

Қазақстан Республикасының Үкіметі мәжілісінің **хаттамасы**

Астана қаласы әкімінің **шешімі**

46. Бағдарламалардың, халықаралық шарттардың, келісімдердің, конвенциялардың, сондай-ақ делегациялардың, комиссиялардың атауындағы бірінші сөз бен жалқы есімдер бас әріппен жазылады:

Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасы

Қазақстан Республикасы Үкіметі қаулыларының және Премьер-Министр өкімдерінің жобаларын ресімдеу жөніндегі нұсқаулық

Қазақстан Республикасының үкіметтік делегациясы

Мемлекеттік рәміздер жөніндегі республикалық комиссия

47. Мемлекеттер арасында жасалатын келісімдерде, шарттарда келісімдердің, шарттардың атауы **«арасындағы»** деген сөзден кейін келетіндіктен, келісімнің, шарттың негізгі атауы ретінде одан кейінгі сөз бас әріппен басталады:

Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Чех Республикасы Үкіметі **арасындағы Экономикалық, өнеркәсіптік және ғылыми-техникалық ынтымақтастық туралы келісім**

Қазақстан Республикасы мен Австрия Республикасы арасындағы *Табыс пен капиталға салынатын салықтарға қатысты конвенция*

48. Араб халықтары есімдерімен келетін **әл, аш, ар, аз, әд, бен** сияқты элементтерден соң дефис қойылады, олардың өздері кіші әріппен алдыңғы сөзден бөлек жазылады: *Абд ар-Рахнан әл-Халиси, Ибрагим әл-Муфти, Авадх бен-Солех бен-Галейб, аз-Закир Рукн ад-Дин Бейбарс, әл-Фараби, әл-Кинди.*

Ескерту:

* Араб халықтары аты-жөндерімен келетін **ибн** сөзі кіші әріппен бөлек жазылады: *Әмір ибн Кулсум, ибн Халдун, ибн Сина, Тарафа ибн әл-Абд.*